

Kiss Bernadett

A cigánykutatások kritikája

(Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányság története,
Osiris Kiadó, 2009)

Hiánypótló szakirodalmat, nem pedig – ahogy a mű címéből sejthető – újabb történelmi forrásfeldolgozást vagy szociológiai tanulmányt olvashat az, aki kézbe veszi Dupcsik Csaba legújabb, az Osiris kiadónál megjelent, *A magyarországi cigányság története* című könyvét. Nem a megszokott, történelemkönyveket és levéltári kiadványokat idéző, szigorú időrendben hömpölygő történetmeséléssel találkozik az olvasó. Dupcsik könyve egyesíti magában a történész szigorúságát a szociológus fáradhatatlan összefüggés-keresésével: a hazai szakirodalomban kivételes stílusban tárja elénk mindazt, amit a legnagyobb lélekszámú etnikumunk múltjáról tudni lehet. A könyv nem a klasszikus értelemben vett történelmi vagy történelmi néprajzi munka, hanem olyan, összehasonlítható kutatástörténet, mélyreható forráselemzés, helyenként forrásmentés, amely harmonikusan ötvöződik a rendkívül kritikus hangú problémafeltárással. A művet az átlátható szerkesztési módon és a szintézisszerűen átadott nagy tudásanyaggon túl nagyon gazdag irodalomjegyzék és remekül megválasztott képek gyűjteménye teszi vonzóvá a kutatók és a témával ismerkedők számára.

A szerző nem először vállalkozik a cigányság és a romakutatás történetével kapcsolatos szintézis elkészítésére. 2005-ben az Új Mandátum Könyvkiadó gondozásában megjelent, a Neményi Mária és Szalai Júlia által szerkesztett *Kisebbségek kisebbsége* című tanulmánykötetben már találkozhattunk egy dolgozatával (Cigány-képek. A magyarországi cigányvizsgálatokról). A 2005-ös írásban Dupcsik még csak a 20. század második felének fontosabb romológiai irodalmát tekintette át, a most megjelent könyvében azonban az első hazai, cigányságról szóló források ismertetésétől kezdve a napjaink romapolitikáját, romológiai szakirodalmát meghatározó szerzőket és műveiket is bemutatja. Minden történelmi korszak „cigányügyét” az abból az időből származó, ezért hiteles dokumentumokkal mutatja be, műve így egyszerre történelem, forrásfeltárás, forráskritika és szociológia.

Dupcsik szerint a hazai cigányság nemcsak problémákat generáló társadalmi csoport, hanem olyan népcsoport is, amely kiválóan alkalmas az olyan „tükör” szerepére, amelyben a többségi társadalom kedvezőbb színben láthatja saját magát. Könyve azt a – ma sem lezárult – folyamatot tárja elénk, amelyben a mindenkori állami vezetés felhasználta, vagy éppen kihasználta az e „tükörben” rejlő lehetőségeket, többnyire ellenkép – szerepbe kényszerítve ezzel a cigányságot, ahelyett, hogy a megismerésükre törekedve a nemzeti önismeretet fejlesztette volna.

Dupcsik a könyve elején kimerítően ismerteti a roma és a cigány meg-

nevezéshez kapcsolódó ideológiai háttérrel, illetve hasonló alapossággal járja körül a romológia alapkérdését, a „ki a cigány?” – dilemmát. Ugyancsak az első oldalakon találunk egy összefoglalót a cigányvizsgálatok csoportosításáról. A romakutatásban valóban hasznosnak minősülő kategorizálás szerint politikai dimenziójukat tekintve deviancia-orientált, leíró és emancipatorikus megközelítéssel készült szakirodalommal találkozhat a téma iránt érdeklődő. Ezek között módszertanilag *esszencialista* (a cigányok tulajdonságait saját belső viszonyaikból levezető) és *strukturalista* (ugyanazt a romák és a többségi társadalom dinamikus kölcsönhatásai alapján értelmező) tanulmányok egyaránt lehetnek. A két fő dimenzió találkozásából hatféle ún. „cigánykép” rajzolódhat ki. A „cigányügyet” átláthatjuk rendészeti, civilizatorikus, klasszikus néprajzi, klasszikus szociológiai szemszögből, de végiggondolhatjuk a „naiv tudomány”, vagy a kritikai elmélet képviselőinek eszmefuttatásait is. A könyv erénye, hogy mindegyik felsorolt elemzési módot több – gyakran a főszevegből kiemelt – példával illusztrálja, és egyben azokat kritikával is illeti.

Mivel a szerző szándéka az, hogy a romák történetének csak a legutolsó szakaszát mutassa be részletesen, a kora középkori, többnyire felemás letelepedésükről és vándorló életmódjukról tudósító források elemzésekor röviden leszögezi, hogy olyan népcsoporttal állunk szemben, amely írott kultúra hiányában azzal szembesült, hogy „a róluk szóló forrásokat nem ők, hanem értetlen, érdektelen, vagy előítéletes környezet hozta létre”. A források kezdetben a vándorló életmód különbségét részletezték. Ahogy a szerző Nagy Pál kutatásaira támaszkodva megjegyzi, ez a folyamatos helyváltoztatást igénylő életforma sérült a felvilágosult abszolutizmus éveiben, mivel a háborúk utáni állapotok miatt abban az időben a kormányzati érdek a konszolidáció, az átlátható gazdasági és igazgatási viszonyok megteremtése volt. Dupcsik eloszlatja azt a közkeletű hiedelmet is, amely szerint a hazai romák nagy része nem is olyan régen még sátorral, lovakkal járta az országot. Ugyanis a 19. századra a romák nagy része letelepedve élt, sőt egyes városokban, például Szegeden már II. József idejében sem jelentett igazi problémát a vándorló életmód. Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a vizsgálat szempontjából kevésbé dokumentált 19. század eleji évekre már kialakult a nyelvhasználatban a cigányok „megkettőződése”, azaz a „rendes” – és ideális esetben muzsikussal – cigánnyal ebben az időszakban kezdték szembeállítani a vándorcigány prototípusát, tehát a dualizmus korára már megszületett az, amit „cigánypolitikának” lehetett nevezni.

A szó hagyományos értelmében vett cigánykutatások – néprajztudósokkal az élen – a millennium körüli esztendőkből kezdődtek el. A frissen megalakult Néprajzi Társaság tudósai és szakfolyóiratuk, az *Etnographia* is hozzájárult ahhoz, hogy 1893-ban átfogó cigánykutatást végeztek az országban. Akármennyire civilizatorikus megközelítést is alkalmaztak, ezek a kutatók voltak azok, akik először éltek hosszabb-rövidebb ideig a megfigyelt népcsoport között, így némi előítéletességgel ugyan, de a többségi társadalommal meg tudták ismertetni a cigányság kultúráját és szokásrendszerét. Az említett országos kutatás sem tudott már megbirkózni azzal, hogy milyen ismervek alapján minősítsenek valakit cigánynak, bár azt felismerték, hogy nem lehet pusztán az életmódja vagy a nyelve szerint cigánynak nevezni azokat – akiről tudták ugyan, hogy

cigányok, csak éppen már 89,2 százalékuk letelepedett, és a nyelvét sem használta. Így a felméréssel nyert adatok helyessége, illetve feldolgozásuk módja kívánivalót hagyott maga után.

A szerző szerint a néprajzosok még a két világháború között és alatt sem voltak képesek negatív felhang nélkül írni a cigányokról. Jellemzően „illendőnek” tartották, hogy helyük a társadalom periferiáján, a parasztokénál is szegényebb világban van, a „hangoskodó, legutolsó úri divat szerint öltözködő városi muzsikus cigányok” megjelenését pedig botrányos anomáliaként kezelték. A huszadik század harmincas éveiben aztán a cigányokról szóló diskurzusban is megjelentek a nemzetiszocialista eszmékre utaló jelek. Azt kezdték hirdetni a népcsoportról, hogy közegészségügyi veszélyt jelent a lakosságra, továbbá „túlzott szaporulatuk” is egyre súlyosabb következményekkel fenyegetett a „faji” karakterükre jellemzőnek tartott bujaság és munkakerülő életmód miatt.

Ezért nem meglepő, hogy a világháború előestéjén vita bontakozott ki arról, hogy lehetséges-e a cigányság – arra érdemes csoportjainak – asszimilációja, vagy sem. Az asszimilációt a kutatók többsége lehetetlennek találta, és a cigányság elkülönítését javasolta. Ebből következik, hogy a világháború alatt a cigányság megsemmisítésére irányuló, politikai és rendészeti intézkedéseket nem utasította el a civil lakosság többsége sem.

A könyv legfigyelemreméltóbb fejezetei azok, amelyek az 1945 utáni romapolitika melléfogásairól szólnak. Hogy mi is volt a hivatalos kormányzati álláspont ebben az időben, azt talán egy, a szerző által idézett pártbizottsági jelentés szövege tükrözi a legérzékletesebben: „Sokáig azt hittük, hogy a cigánykérdés automatikusan megoldódik a szocialista társadalom fejlődése során. Úgy véltük, hogy az 1945-tel kezdődött fordulatnak részesei lesznek a cigányok is, s e folyamat végére felszívódnak a társadalomban, átlényegülnek, vagyis megszűnnek cigányok lenni, ezzel megszűnik a cigánykérdés.”

Talán nem meglepő, hogy a 20. század második feléig a leggyakorlatiasabban a Belügyminisztérium illetékesei látták el a cigányokkal kapcsolatos feladatokat. Ilyen belügyi intézkedés volt a személyi igazolványok bevezetése, illetve cseréje is, amelynek leírásakor Dupcsik igen hatásosan érzékelteti a „fekete személyi igazolványok” kiadása körüli, burkolt előítéletességet. A világháború utáni politikai kommunikáció ugyanis óvatosan használta a „cigány” kifejezést. Az 1950-es évek belügyi szóhasználatában a „kóbor és munkakerülő” szinte a „cigány” szinonimájaként funkcionált, ahogy a cigánytelepek megnevezése is „kóbor telep”, vagy „telep jellegű kóbor település” volt. Az újdonság erejével hathatnak a szerző által közölt azon visszaemlékezések a „cigánymosdatásokról”, kényszerfertőtlenítésekről, amelyek a nyolcvanas évek végéig jogszerűen alkalmazott közegészségügyi hatósági intézkedésnek számítottak.

A romakutatások ebben az időben szinte kizárólag Erdős Kamill nevéhez köthetőek, aki interjúkkal, tárgyi gyűjtéssel, nyelvészeti adatok rögzítésével próbálta meg az utolsó pillanatban a feledéstől megmenteni a hagyományosnak tartott cigány kultúra elemeit. Érdeme az, hogy ő készítette el a hazai cigányság első részletes, etnikai-törzsi tipológiáját, ugyanakkor a kor szellemiségéből adódóan ő sem tekintette önálló nemzetiségnek a cigányságot, ezért asszimilációjukat is kívánatosnak vélte.

A hetvenes, nyolcvanas években ismerték csak fel, hogy a hazai cigányság semmiképpen nem nevezhető egységes kultúrával rendelkező népcsoportnak, noha rasszjegyeik és társadalmi helyzetük miatt rokoníthatók egymással. A kutatók jelentős része azonban (Vekerdi József, Várnagy Elemér) még azt a civilizatórikus felfogást képviselte, hogy a cigányoknak asszimilálódniuk kell, hiszen se nyelvi, se területi, se gazdasági önállósággal nem rendelkeznek, szinte nevelésre szoruló gyermekeknek tekinthetők. Változást csupán az 1971-es, Kemény Istvánhoz köthető országos cigánykutatás jelentett, amely az 1893-as felmérés óta az első ilyen jellegű vizsgálat volt. Azonban Kemény is szembesült azzal a nehézséggel, amit a „ki a cigány?” klasszikus kérdése jelentett. Felmérésükben a külső meghatározottság alapján tekintettek valakit a kisebbséghez tartozónak. Újszerű módon úgy vélte, hogy a cigányság a szegénység szubkultúrájának egyik sajátos etnikai vonásokkal rendelkező csoportját alkotja. Ezt a „hiánykultúrát” álláspontja szerint a magas gyerekszám és az alacsony jövedelem alakítja ki. Kemény tehát elsősorban szociális problémának érzékelte a cigánykérdést.

Dupcsik bemutatja azt a mára feledésbe merült vitát is, amelyet Czeizel Endre generált, a kisegítő iskolákba járó értelmi fogyatékos gyermekekről szóló tanulmányával. Czeizel ugyanis a cigány gyermekek gyengébb iskolai teljesítményét azok „familiáris értelmi fogyatékoságával” magyarázta, igaz, hogy a szocialista felfogásnak megfelelő körítéssel, vagyis azzal, hogy ezek a gyermekek sem elveszettek a társadalom számára, mivel „szocialista hazánkban lehetséges minden ember tehetségének, vele született adottságainak kibontakoztatása”.

A kisegítő iskolai oktatáson túl a korszak másik érzékeny pontja a cigánybűnözés fogalmának használata volt. Ahogy Dupcsik leszögezi: a cigányság objektív meghatározását továbbra sem sikerült kidolgozni, de mivel a bűnüldözési és büntetőeljárás statisztikákban rögzíteni kellett az elkövető, vagy terhelt etnikai hovatartozását, ezt megkönnyítendő, a Legfőbb Ügyészség Titkársága 1974-ben egy kitöltési tájékoztatót készített a „T-lapokhoz.” A tájékoztató már némi előrelépést jelentett – kis túlzással, nemzetközi szinten is – mert nemcsak azt rögzítette, hogy ki minősül cigánynak, hanem azt is, hogy ki nem.

Tehát cigány volt az elkövető, ha cigány közösségben élt, formális volt a bejelentett lakása, rendszeresen vagy idényjelleggel vándorolt, letelepedett, de munkát nem vállalt, életmódjában a cigány hagyományokat követte, illetőleg ha a „bűnelkövetés módszerei hagyományosan cigány módszerek voltak. Nem lehetett cigánynak feltüntetni” a lapon azokat a személyeket, akik „korábbi életmódjukat és szemléletüket megváltoztatva letelepedtek, rendszeres munkából tartják el magukat és családjukat, szakítottak a cigány hagyományokkal, és életvitelüket a becsületes dolgozó állampolgárok közé való tartós beilleszkedés jellemzi”. A statisztikák megbízhatóságát azonban nem lehetett garantálni, hiszen az érintettet – ez esetben az elkövetőt vagy terheltet – nem nyilatkoztatták etnikai hovatartozásáról, de a hazai kriminológusok, büntetőjogászok és belügyi dolgozók (Tauber István, Vég Katalin, Vígh József, Tonhauser László és Moldova György) között parázs vita bontakozott ki arról, hogy beszélhetünk-e egyáltalán cigánybűnözésről.

Az egyre inkább növekvő előítéletesség volt Dupcsik szerint az, ami

a rendszerváltáskor a munkanélküliség mellett negatívan befolyásolta a cigányok mindennapjait. A hátrányos helyzetűekkel mindig szívesen foglalkozó társadalomtudósok számára ezért a rendszerváltás és annak következményei új kutatási lehetőséget is jelentettek. Dupcsik véleménye az, hogy az 1990-es évekre alakult ki a romakutatások három fő típusa: a kritikai-leíró, a devianciaorientált és a „naiv tudománynak” nevezett megközelítési mód. A szerző részletesen ismerteti mindhárom iskola jellemzőit, a fontosabb szerzők műveiből vett idézetekkel is alátámasztva az állításait. Alapos bírálattal illeti Póczik Szilveszter Cigány integrációs problémák című könyvét, amely a szerző prekoncepciója és kisebb-nagyobb kutatás-módszertani következetlensége miatt szorul revízióra. Megállapítása szerint bár Póczik önbevallásra építi könyve cigány-meghatározását, az mégsem lehet szakmailag korrekt, mivel kizárólag egy büntetés-végrehajtási intézet férfi fogvatartottjainak identitásvállalását vizsgálta, akik helyzetüknél fogva nem tudtak valóban szabadon válaszolni a kérdéseire. Pócziknak az a megjegyzése viszont, hogy „a kutatás kellemes meglepetésként azzal az eredménnyel szolgált, hogy a fogva tartott roma elkövetők teljes számban vállalták identitásukat” elárulja azt is, hogy a kutatásvezető prekoncepcióval rendelkezett arról, hogy ki roma és ki nem. Nem szerencsés az sem, hogy egyik vizsgálatánál mindössze tíz cigány interjúalany állításaiból vont le általános következtetéseket a cigányságra nézve, és aggályos az is, hogy Póczik nem foglalkozik azokkal az általa „transznetnikainak” nevezett személyekkel sem, akik saját bevallásuk alapján nem cigányok, de akiknek vannak cigány rokonaik.

Dupcsik külön fejezetet szentel a cigányok jelenlegi lakáshelyzetének, illetve az egyes településeken megfigyelhető „elcigányosodás” bemutatásának. Felmérése szerint 2003-ra a roma lakókörnyezeti szegregáció mértéke visszaállt az 1971-es szintre, csak éppen bizonyos településeken ún. szelektív lakosságcsere ment végbe, ami a cigányság nagy többségére jellemző hátrányos helyzet összeadódását és újratermelődését eredményezte. Mindeközben a szerző szerint ma sem világos, hogy kit tekintetünk cigánynak. Bár 1997–98-ban élénk vita bontakozott ki a kérdésről Kemény István, illetve Ladányi János és Szelényi Iván között – megnyugtató megoldás ma sem alakult ki. Mégis, napjainkban minőségi változás zajlik a romakutatásban akkor, amikor a kulturális antropológiával foglalkozó szakemberek a résztvevő megfigyelés módszerével kezdtek vizsgálni, tehát megszokottá vált, hogy hosszabb-rövidebb időt a cigány közösségben, illetve azzal együtt élve töltenek.¹

A romakutatás azonban továbbra is kényes társadalomtudományi tevékenység maradt. Képviselőit könnyen azonosítják valamelyik politikai párttal, de maguk a tudósok is felemás helyzetben vannak, hiszen akarva-akaratlanul egyfajta hatalmi pozícióból úgy vizsgálják a cigányokat, hogy rajtuk nincs lehetőségük segíteni. Egyes kutatók (Szalai Júlia) hangsúlyozzák, hogy a romakutatások végső célja az egyéni sérelmek kollektív jellegének bemutatása, azonban ehhez olyan nyelvezet kidolgozására van szükség, amely objektíven képes közvetíteni a kisebbségi problémákat, ha kell, az általános politikai diskurzus résztvevői számára

¹ Önálló egyetemi antropológusképzés 1990 óta folyik Magyarországon.

is. Ebben is segítséget nyújt Dupcsik Csaba könyve. A szerző a kutatáskritika műfajával a legfontosabbra, a szemléletváltásra ösztönöz, a könyv olvasója erre érez motivációt. Éppen ezért nemcsak a romológiával ismerkedők, történészek, szociológusok, kriminológusok, jogászok, médiaszakértők forgathatják haszonnal, hanem sok újdonságot jelenthet minden hátrányos helyzetű emberekkel vagy a szociális problémákkal foglalkozó szakember számára is.